

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті зроблено аналіз теоретичних та прикладних педагогічних досліджень з питань впровадження толерантності в освітній процес та визначення ефективних педагогічних умов виховання толерантності учнівської молоді. Використано комплекс методів, зумовлених специфікою досліджуваної проблеми, серед яких загальнонаукові методи (аналіз і синтез, зіставлення, систематизація), науково-термінологічний аналіз та узагальнення.

Представлено широкий спектр педагогічних умов виховання толерантності в педагогічній практиці, орієнтованих на розвиток різних компонентів толерантності, а також спрямованих на розвиток полікультурної, міжетнічної толерантності.

Ефективними педагогічними умовами виховання толерантності визначено наступні: наявність полікультурного простору/виховного середовища навчального закладу; оновлення різних форм учнівського самоврядування; розвиток навичок комунікації та співпраці учнівської молоді; наявність толерантних якостей у педагога; довіра і відкритість у взаєминах педагога й учня; впровадження у навчально-виховний процес поетапної програми виховання толерантності; цілеспрямоване та активне використання змісту освітніх галузей та форм організації навчально-виховного процесу тощо.

Ключові слова: толерантність, педагогічні умови, виховання толерантності.

The theoretical and applied educational researches on implementation of tolerance in the educational process are analyzed and the effective pedagogical conditions of the education of tolerance of school youth are defined in the article. There is used a range of methods caused by specificity of problems, including general scientific methods (analysis and synthesis, comparison, classification), scientific terminology analysis and generalization.

A wide range of teaching tolerance in conditions of the teaching practice is focused on the development of the various components of tolerance and aimed at developing multicultural, interethnic tolerance.

The effective pedagogical conditions of the education of tolerance are outlined the following: the existence of multicultural space / educational environment; the renewal of various forms of pupils self-government; developing skills of communication and cooperation; the availability of tolerant qualities of the teacher; the trust and the openness in relations between a teacher and a student; the implementation of a phased program of the education of tolerance into the educational process; purposeful and active use of the content of the educational industries and forms of the organization of the educational process and so on.

Keywords: tolerance, pedagogical conditions, education of tolerance.

Прояви різних форм дискримінації (ксенофобія, расизм, екстремізм, сексизм та ін.), що часто є причинами конфліктів і війн, сьогодні продовжують дискредитувати сукупний результат соціального розвитку сучасного світу, підривати демократичні принципи його існування, порушують права людини,

зазіхають на різноманіття, що є найважливішим фактором суспільного розвитку. У цих умовах саме толерантність може стати моральним і духовним орієнтиром розвитку і зміцнення цілісності і різноманіття людської спільноти.

Провідна роль у процесі формування толерантності в суспільстві належить системі освіти. Саме тому питання надання нового фундаменту змісту, формам і методам навчання і виховання учнівської й студентської молоді, добору ефективних педагогічних технологій, які б забезпечували результативність процесу формування толерантності набули надзвичайної актуалізації у педагогічному дискурсі. У зв'язку з цим перед науковими та педагогічними працівниками освітніх закладів виникають складні і відповідальні завдання, які не можуть бути розв'язані без надання нового фундаменту змісту, формам і методам навчання і виховання учнівської й студентської молоді. Саме тому питання педагогічних умов, які б забезпечували результативність процесу виховання/формування толерантності набули надзвичайної актуалізації у педагогічному дискурсі.

Слово «толерантність» стало міжнародним і увійшло в побут завдяки зусиллям ЮНЕСКО в галузі нормалізації міжнародних відносин. Найчастіше під толерантністю розуміють терпимість, повагу, довіру, готовність приймати індивідуальні відмінності кожного і взаємодіяти з іншими на основі згоди та розуміння. У той же час, зміст поняття «толерантність» продовжує уточнюватися і конкретизуватися стосовно різних аспектів його прояву.

Актуалізація проблем толерантності відображена в міжнародних документах ООН: «Декларації принципів толерантності» (1995 р.), «Декларації тисячоліття» (2000 р.), у головному законі країни – Конституції, а також у нормативних документах сфери освіти.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. проблема толерантності набула надзвичайної актуалізації у педагогічному середовищі. Сьогодні існує значна кількість праць педагогічного спрямування, автори яких розглядають проблеми толерантності в учнівському середовищі, проте до сих пір не сформувалася єдина думка щодо місця толерантності в освітньому процесі, добору й використання педагогічних технологій, які були б ефективними та результативними для виховання даної людської якості, а також створення для цього сприятливих педагогічних умов.

Дослідження толерантності як особистісної якості та суспільно значущої цінності, формування окремих видів толерантності, а також її складових постійно перебувають у центрі уваги педагогічної науки. Так, виховання в учнів міжетнічної, міжнаціональної толерантності розглядається у роботах Г. Абдулкарімова, О. Вербицького, Т. Гурової, Е. Койкової, Л. Олексюк, К. Романюк та ін.; формування толерантності майбутнього вчителя стало предметом дослідження для М. Андрєєва, Ю. Ірхіної, М. Карандаша, І. Кривошапки, Ю. Тодорцевої та ін.

Мета статті полягає у системному аналізі теоретичних та прикладних педагогічних досліджень з питань впровадження толерантності в освітній процес та визначення ефективних педагогічних умов виховання толерантності учнівської молоді.

Для досягнення мети дослідження та розв'язання його завдань використано комплекс методів, зумовлених специфікою досліджуваної проблеми, серед яких загальнонаукові методи (аналіз і синтез, зіставлення, систематизація), науково-

термінологічний аналіз та узагальнення.

Аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури дозволяє розглядати категорію «мови» як складову будь-якого процесу, зокрема і процесу виховання толерантності учнівської молоді. У філософському словнику зазначено, що умова – філософська категорія, в якій відображаються універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує. Завдяки наявності відповідних умов властивості речей переходять з можливості в дійсність [18, с. 482]. Оскільки ми розглядаємо поняття «педагогічні умови», то відповідно мова йде про певні фактори, обставини, які пов'язані з організацією навчально-виховного процесу в закладах освіти.

Педагогічні умови – система певних форм, методів, матеріального забезпечення, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети [13]. Спираючись на наведене визначення, педагогічні умови виховання толерантності учнівської молоді розуміємо як обставини, що сприяють ефективності роботи з формування навичок толерантної поведінки і взаємодії. У даній статті ми спробували встановити провідні педагогічні умови виховання толерантності учнівської молоді, що представлені в сучасному педагогічному дискурсі.

Досліджуючи проблему виховання толерантності, вчені й педагоги-практики намагаються експериментально перевірити та виокремити такі педагогічні умови, які були б ефективними і сприяли формуванню у підростаючого покоління установок толерантності, так як толерантні якості не закладені в людині від природи, а складаються в процесі соціалізації [1]. О. Андрійчук [2], М. Горват [8], О. Дрозд [9] вважають, що формуванням гуманних якостей, серед яких толерантність, потрібно управляти. Л. Бернадська [5], О. Волошина [6], О. Муляр [12], А. Ремньова [14] також приходять до висновку, що процес формування толерантності не самодостатній, він потребує створення сприятливих педагогічних умов.

Значну кількість педагогічних досліджень присвячено актуалізації проблемі умов формування толерантності учнівської молоді в педагогічному процесі. Зокрема, на думку Б. Вульфова, «виховання толерантності – це спрямована організація позитивного досвіду толерантності, тобто спрямоване створення умов, які потребують взаємодії з іншими, якими б в очах суб'єкта вони не були» [7].

Втім, недостатньо вивченим залишається питання про те, як педагогу працювати з такими, стримуючими розвиток толерантності, явищами, як соціальні стереотипи свідомості. З метою їх подолання, вважає П. Степанов, необхідна зустріч з іншими культурами [16]. Продовжуючи думку вищезгаданого науковця, О. Грива, Т. Гурова, Я. Довгополова, Е. Койкова у своїх дослідженнях доводять, що ефективною умовою формування толерантності є наявність полікультурного простору, що визначається Е. Койковою як «співіснування у певному соціумі різноманітних етнокультурних спільнот, з притаманним їм усвідомленням власної ідентичності, що забезпечує їх рівноправність, толерантність та органічність зв'язку з ширшою крос-культурною спільнотою, взаємозбагачення культур, а також наявність та визнання спільної загальнодержавної системи норм та цінностей, які становлять основу громадянської свідомості кожного члена соціуму» [11, с. 8]. Тобто для виховання толерантності має велике значення організація виховного середовища, у якому є множинність. Людина повинна бути готовою до сприйняття відмінностей, і в

оточенні інших бути здатною здійснювати взаємодію, не втрачаючи при цьому себе.

В якості важливих умов виховання міжкультурної толерантності слід приділяти увагу організації зустрічей з іншими культурами під час туристсько-краєзнавчих експедицій; моделюванню ігрових ситуацій, що сприяє подоланню стереотипів щодо інших культур: проблемним дискусіям і рефлексії свого ставлення до представників інших культур; наданню допомоги школярам в оволодінні вміннями критично мислити, вести діалог [16].

Сучасні дослідження переконують, що невід'ємною умовою формування навичок толерантної поведінки і взаємодії учнівської молоді є створення єдиного толерантного простору освітнього закладу [4, с. 6]. Тобто на засадах толерантності, поваги, гуманізму та демократії мають вибудовуватися стосунки між членами педагогічного колективу, між учнями та вчителями, учнів між собою. Лише толерантний освітній простір може стати місцем для виховання в учнів толерантних якостей.

О. Волошина та О. Столяренко, розкриваючи педагогічні умови формування толерантності, роблять акцент на реалізації виховного процесу на засадах діалогічного підходу; формуванні в підлітків старшого віку позитивних установок стосовно себе та оточуючих людей; розвитку у вихованців емпатії та асертивності [6, с. 12; 17, с. 18]. Г. Безлюлева і Г. Шеламова важливими умовами формування толерантності розглядають формування установки на толерантність, розвиток навичок комунікативної толерантності, варіативного використання методів навчання і виховання толерантності [4, с. 103-104].

Оновлення форм учнівського самоврядування може бути також актуальною педагогічною умовою формування толерантності. Участь учнів в шкільному самоврядуванні забезпечує самостійність, терпимість, стриманість, повагу, формування критичного мислення, ініціативності, свободи вибору й відповідальності [10, с. 104]. Підтримка з боку керівництва та педагогічного колективу різноманітних форм учнівського самоврядування сприяє демократизації всього шкільного життя, формуванню в учнівської молоді навичок співпраці та толерантної взаємодії.

Визначаючи інтерактивне педагогічне спілкування як провідну умову формування толерантності школярів, М. Горват додає такі ефективні педагогічні умови: впровадження у навчально-виховний процес поетапної програми виховання толерантності; цілеспрямоване та активне використання змісту освітніх галузей та форм організації навчально-виховного процесу [8].

Для виховання толерантності важливого значення набуває формування навичок співпраці. Навички співпраці слід розвивати в контексті відмінностей, констатує Б. Рієрдон. Він звертає увагу на те, щоб при організації спільного навчання діти мали можливість працювати з тими, кого можна назвати «іншими», хлопчики повинні працювати поруч з дівчатками незалежно від виду праці та ін. [15, с. 120]. Таким чином, необхідне соціально-педагогічне середовище, в якому є підтримка виникаючих змін смислових сфер взаємодіючих суб'єктів, що володіють відмінностями.

На важливості формування навичок співпраці у процесі виховання толерантності також наголошує О. Байбаков [3]. Дослідник звертає увагу на те, що при проектуванні виховних технологій необхідно враховувати, що толерантність пов'язана з вольовими зусиллями людини, з груповою

ідентифікацією, засвоєнням норм і традицій своєї групи: зі стереотипним мисленням і установками. А навички співпраці розвивають в учнів уміння стримувати негативні емоції, розвивати критичне мислення, і вміння поглянути на «істину» з кількох точок зору.

Обов'язковою педагогічною умовою виховання толерантності в учнівської молоді є формування готовності педагогів загальноосвітніх навчальних закладів до цього процесу. Низкою вчених (М. Андрєєв, Н. Бирко, Т. Варенко, І. Залєсова, М. Карандаш, Ю. Котелянець, І. Кривошопка, Ю. Тодорцева та ін.) визнається важливість наявності толерантних якостей у самого педагога, суб'єкт-суб'єктна педагогічна взаємодія, довіра і відкритість у взаєминах педагога і вихованця. Лише педагог, готовий до співпраці, до прийняття учнів та їх батьків такими, як вони є, здатний розуміти і підтримувати учнів, може виховувати толерантність.

Отже, ефективними педагогічними умовами виховання толерантності можемо визначити наступні:

- наявність полікультурного простору/виховного середовища, у якому є множинність;
- оновлення та розвиток різних форм учнівського самоврядування;
- розвиток навичок комунікації та співпраці учнівської молоді;
- інтерактивне педагогічне спілкування;
- наявність толерантних якостей у педагога;
- довіра і відкритість у взаєминах педагога й учня;
- впровадження у навчально-виховний процес поетапної програми виховання толерантності;
- цілеспрямоване та активне використання змісту освітніх галузей та форм організації навчально-виховного процесу тощо.

Однак, разом з перевагами запропонованих авторами умов, кожен з перерахованих підходів не є самодостатнім для формування толерантності як стійкої якості особистості. Ми погоджуємося з думкою Б. Вульфова, згідно з яким тільки різноманіття простору буття дитини відкриває єдино реальну можливість успішності процесу виховання толерантності: коли вона включена у загальну систему навчально-виховної діяльності освітнього закладу[7].

Втім, створити ефективні умови для виховання толерантності не достатньо. Успішність і результативність цього процесу залежить від правильного добору методів виховання. Методи виховання толерантності розглядають через призму їх впливу на різні сфери особистості. Автори приходять до висновку, що для інтелектуальної сфери найбільш важливим є метод переконання і самопереконання; в емоційній сфері – навіювання та самонавіювання; в мотиваційній – метод стимулювання через схвалення; в вольовий – метод вимог і вправ; в сфері саморегуляції – метод корекції поведінки і самокорекції; в предметно-практичній сфері – метод виховних ситуацій; в екзистенційній – метод дилем і рефлексія. Як прийоми виховання толерантності автори пропонують три групи: пов'язані з організацією учнівської діяльності, з діалоговою рефлексією, з використанням художньої літератури і кінофільмів. Формами виховання толерантності автори вважають дискусії, диспути, дебати, ігри. У роботах Г. Солдатової звертається увага на тренінгові форми розвитку толерантності.

На важливість методу діалогу в формуванні толерантної свідомості вказується в дослідженнях С. Братченко, О. Волошиної та О. Столяренко та ін. Так, С. Братченко вважає, що діалогічність забезпечує саморозуміння через

розуміння «іншого», стимулює емпатію, рефлексію, світоглядну толерантність.

Підтримуючи значущість рольових ігор, тренінгів, дискусій та інших інтерактивних технологій для виховання толерантності, які імітують реальні життєві ситуації, вважаємо основним завданням педагога сформувати в учнів відповідну установку – стан готовності, налаштованості людини до певної дії.

Отже, серед ефективних методів, найбільш орієнтованих на розвиток толерантності, слід виділити такі, які, по-перше, є особистісно-орієнтованими, по-друге, мають діалогічну основу, по-третє, рефлексивні, по-четверте, емоційно насиченими і, по-п'яте, такі, що створюють імітаційний простір.

Засобами формування толерантності можуть слугувати різноманітні спецкурси, факультативи або навчальні модулі. Прикладами цього можуть бути спецкурс «Педагогіка толерантності», «Педагогіка комунікативної толерантності» та ін. Різні аспекти толерантності мають відображатися у змісті предметів загальноосвітньої школи. Досліджуючи дану проблематику, Н. Барбелко, Т. Білоус, приходять до висновку, що виховання толерантності може ефективно відбуватися у межах вивчення предмету «іноземна мова», Е. Койкова пропонує виховувати толерантність на уроках музики, М. Карандаш, О. Муляр, А. Ремньова – у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін.

Недоліком шляхів виховання толерантності, орієнтованих на спецкурси, факультативи, модулі, є їх локальність. Виникає потреба розробки таких методик, застосування яких було б можливим у рамках звичайної шкільної програми, на уроках і позакласних заняттях зі школярами. Для цього ідеальним варіантом може стати наскрізна навчальна програма (наприклад «Основи толерантної взаємодії»), що розрахована на учнів з першого по одинадцятий клас.

Підводячи підсумки аналізу педагогічних умов формування толерантності учнівської молоді, слід відзначити широкий спектр їх представлення в педагогічній практиці, орієнтацію на розвиток різних компонентів толерантності, а також переважну спрямованість на розвиток полікультурної, міжетнічної толерантності.

Таким чином, огляд основних підходів науковців до проблеми педагогічних умов формування толерантності учнівської молоді, дозволив зробити наступні висновки. У педагогічній науці накопичено значну кількість робіт з виховання толерантності теоретичного і прикладного спрямування. Розглядаючи процес виховання як управління формуванням та розвитком особистості через створення сприятливих умов, дослідники намагаються створювати такі педагогічні умови, які б сприяли формуванню толерантності учнів. Аналіз науково-педагогічної літератури дозволив виділити найбільш ефективні, на нашу думку, педагогічні умови виховання толерантності, серед яких: наявність полікультурного/множинного виховного середовища; оновлення та розвиток різних форм учнівського самоврядування; інтерактивне педагогічне спілкування; наявність толерантних якостей у педагога; довіра і відкритість у взаєминах педагога й учня; впровадження у навчально-виховний процес поетапної програми виховання толерантності; цілеспрямоване та активне використання змісту освітніх галузей та різних форм організації навчально-виховного процесу з метою формування толерантності учнівської молоді.

У педагогічній практиці накопичено широкий спектр методів виховання толерантності, що мають переважно особистісно орієнтований, діалогічний і рефлексивний характер. Велике значення в науковій педагогічній літературі

надається ролі гуманістичної позиції педагога у вихованні толерантності учнівської молоді, його здатності створювати толерантний клімат у навчальному закладі.

Вирішення проблеми толерантності полягає в подоланні егоцентричних установок і стереотипів свідомості як учнівської молоді, так і педагогів, причому робота з виховання толерантності повинна проводитися систематично, через вивчення спеціальних курсів і дисциплін, а також тема толерантності має бути наскрізною і охоплювати всі навчальні дисципліни і ланки освітньо-виховного процесу. Отже, лише комплекс педагогічних умов може забезпечити ефективність та результативність процесу виховання толерантності учнівської молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулкаримов Г. Т. Об опыте работы по формированию у детей этнической толерантности / Г. Т. Абдулкаримов. // Дополнительное образование. – 2002. – №2. – С. 49–54.
2. Андрійчук О. Я. Виховання гуманності у студентів медичного коледжу в процесі фахової підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. Я. Андрійчук. – Київ, 2003. – 34 с.
3. Байбаков А. М. Введение в педагогику толерантности : учеб.-метод. пос. для педагогов и студентов / А. М. Байбаков. – Волгоград : Изд-во ВГИПК РО, 2002. – 12 с.
4. Безлюлева Г. В., Шеламова Г. М. Толерантность: взгляд, поиск, решение / Г. В. Безлюлева, Г. М. Шеламова. – М. : Вербум, 2003. – 168 с.
5. Бернадська Л. В. Виховання толерантності у учнів 5-7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання»/ Л. В. Бернадська – К, 2009 – 20 с.
6. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О. В. Волошина. – Херсон, 2007. – 22 с.
7. Вульфов Б. З. Воспитание толерантности : Сущность и средства / Б. З. Вульфов. // Внешкольник. – 2002. – №6. – С. 12–16.
8. Горват М. В. Виховання толерантності в процесі інтерактивного педагогічного спілкування : метод. посіб. / М. В. Горват. – Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань : Жовтий О. О. [вид.], 2013. – 221 с.
9. Дрозд О. В. Формування толерантності учнів 5-9 класів у поліетнічному середовищі позашкільного навчального закладу : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. В. Дрозд . – Умань, 2015 . – 20 с.
10. Коберник Г. І. Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Гол. ред. : Мартинюк М. Т. – Умань : РВЦ «Софія», 2007. – 259 с.
11. Койкова Е. І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання»/ Е. І. Койкова. – Луганськ, – 2009 – 22 с.

12. Муляр О. П. Формування толерантності старшокласників у процесі навчання суспільнознавчих предметів : автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.02 / О. П. Муляр. – Київ : Б.в., 2012. – 20 с.

13. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій : навч. посіб. / О. М. Пехота та ін. – К. : В-во А.С.К., 2003. – 240 с.

14. Ремньова А. Г. Виховання толерантності в учнів 5-7-х класів у процесі вивчення історії : автореф. дис ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / А. Г. Ремньова. – К. : Б.в., 2011. – 19 с.

15. Риэрдон Б. Э. Толерантность – путь к миру / Б. Э. Риэрдон. – М. : Бонфи, 2001. – 289 с.

16. Степанов П. В. Воспитание толерантности у школьников: теория, методика, диагностика / П. В. Степанов. – М. : АПК и ПРО, 2003. – 84 с.

17. Столяренко О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів технічного профілю: автореф. дис ... канд. пед. наук: спец.13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. В. Столяренко. – Умань : МОН Укр. Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2013. – 21 с.

18. Філософський енциклопедичний словник [ред.-упоряд. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

Рецензент: д. пед. н., проф. Дем'янчук О.Н.